

археологічних матеріалів, зібраних останніми роками під час рятівних розкопок, дозволять по-новому висвітлити ці події. Перспективними, на наш погляд, є також джерелознавчі дослідження цього питання в архівних установах Туреччини.

Література

1. Kronika miasta Lwowa 1634–1690, tłumaczenie z łaciny Marcina Piwockiego. – Lwów, 1854; **Зиморович Б.** Потрійний Львів. – Львів, 2002; **Зубрицький Д.** Хроніка міста Львова. – Львів, 2006.
2. **Radziwiński Z. L.** Materiały do historyi oblężenia i obrony Lwowa w 1672 r. – Kraków, 1884.
3. **Czołowski A.** Wojna polsko-turecka 1675 r. // Kwartalnik Historyczny. – R. VIII. – Lwów, 1894; **Czołowski A.** Najazd Tatarów na Lwów w 1695 r. – Lwów, 1902.
4. **Finkel L.** Napad Tatarów na Lwów w r. 1695 // Kwartalnik Historyczny. – R. IV. – Lwów, 1890.
5. **Woliński J.** Bitwa pod Lwowem 1675 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – R. IV. – Warszawa, 1932.
6. **Prochaska A.** Lwów a szlachta. – Lwów, 1919.
7. **Kotarski H.** «Bitwa pod Lwowem (Lesienicami)» z dn. 24. VIII. 1675 r. na obrazie i w rzeczywistości // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. VII. – С. 86–95.
8. Історія Львова. – К., 1984.
9. Нариси історії Львова. – Львів, 1956.
10. Історія Львова: У трьох томах. – Львів, 2006. – Т. 1.
11. **Крип'якевич І.** Історичні проходи по Львові. – Львів, 1991.

Шаміль Акічев (Конотоп),
науковий співробітник Конотопського міського
краєзнавчого музею ім. О. Лазаревського

Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 р.

Метою дослідження є визначення ролі татарської кінноти у битві та деяких аспектів причин військової перемоги у Конотопській битві.

Конотопська битва 1659 р. стала однією з переможних битв української зброї XVII ст. та зразком військового союзу українсько – кримсько-татарських з'єднань, які відстоювали кордони та незалежність України.

Конотопці мужньо боронили місто протягом 70 днів (11.05–9.07.1659 р.) від чисельного і добре озброєного московського війська [11, 18]. Без тривалої облоги і героїзму захисників фортеці не було б перемоги над ворогом. Одним з факторів перемоги була допомога татар. Це підтверджують майже всі дослідники. У XVII ст. відбувались козацькі повстання і битви з польським військом, які закінчувались поразкою повсталих. Козаки вміли оборонятися проти піхоти і кавалерії, але у кінному бою зазнавали поразки. Боплан бачив, як 200 польських вершників розсіяли 2000 відбірних козаків. Він додає: «Як би кінні козаки мали таку ж мужність, як і піші, вони були б непереможні» [1, 5].

Після бою під Цецорою Б. Хмельницький попадає в турецький полон. Через два роки його було викуплено заможним татариним Жарисом, потім

у Криму (1662) викупив представник короля [15, 346]. Існує версія польських і вітчизняних істориків, що під час полону він прийняв мусульманство. В полоні він навчився татарській мові, вивчив звичаї та зброю татар, подружився з ними. Хмельницький допоміг у 1647 р. викупитися з полону сину перекопського мурзи Тугай-бея і домовився про особисту зустріч. На зустрічі запропонував разом виступити проти поляків. Пообіцяв, що частина трофеїв і всі полонені належатимуть татарам [15, 363]. В обмін на сина Тимоша в Бахчисараї він отримав 4 тисячі татарських вершників під командою Тугай-бея [15, 365]. Коли у лютому 1649 р. до Хмельницького до Переяслава прибули польські послы, він повідомив з гордістю про дружні, братерські відносини з татарами і їх полководцем Тугай – беєм, який пишався дружбою з Б. Хмельницьким і називав його побратимом. Б. Хмельницький казав «...Буду мати двісті, триста тисяч своїх. Орда всяя. Притім Туган – бей близький мені є, мій брат, моя душа, єдиний сокіл на світі, готов усе учинити, що я захочу. Зараз вічна наша козацька з ним приязнь, котрої світ не розірве...» [6, док. № 47, 118]. Слово «тугай» в перекладі з татарської могло означати «Сокіл» або назву долини над річкою з луками і лісом, де народився і виріс Тугай-бей. Підтвердженням дружби між ними є листування Б. Хмельницького з кримським ханом кримськотатарською мовою, яке зберігається у Лондонській бібліотеці. Він пов'язав свою долю з Україною і не пошкодував для неї життя. За свідченням Стороженка І. С., Тугай-бей загинув під час битви під Берестечком у червні 1651 р. [14, 73]. Із свідчення полоненого, після Жовтих Вод жовніра про ставлення татар до дружби між гетьманом і Тугай-беєм: «Коли на кримський півострів ступила невільнича колона за нею бігли діти і кричали: «Потоцька дурна!». «Калиновська дурна!», «А Хмельницька добра!», «Тугай-беєва добра!» [14, 61]. Вперше в історії козацтва до складу української армії були введена татарська кіннота. Б. Хмельницький зміг поєднати витримку і міцність козацької піхоти і з маневреністю татарської кінноти проти польської тактичної переваги в кавалерії. За свідченням польського історика В. Маєвського: «В цих умовах великої кількісної переваги об'єднаних сил, наявність у ворога високо рухомої татарської кінноти примусила великого гетьмана Миколу Потоцького відмовитись від наступальних дій своєї кавалерії, а наявність козаків, які мали в своєму розпорядженні значну оборонну та вогневу сили за рахунок використання возів та спішування кінноти. Поляки втратили вагомий фактор переваги у вигляді ударної сили своєї кінноти» [9, 115]. В союзі з татарами гетьман зміг виграти битви під Жовтими Водами, Пилявцями, Зборовом, та іншими містами. Народні перекази свідчать, що після визволення України, гетьман спорудив в Києві стелу на подяку кримському народові і кримському ханові [8, 128].

На початку війни союзники провели обмін підрозділами і представниками для управління під час війни. За свідченням С. Величка гетьман поклав на Тугай-бея проведення розвідки. Він враховував потужну силу татарської кінноти, її рухливість та маневреність і перетворив їх в пере-

довий загін армії. Вогневу підтримку татарам надавали козаки, які проводили облогу польського табору, а татари ізолювали військо.

За Зборівським договором, пани поверталися на Україну. Татари виконали зобов'язання і билися відважно. Гетьман сам відмовився до кінця знищувати польську армію. За послуги татари розграбували і знищили багато сіл і містечок, захопили до Криму ясир – декілька тисяч полонених [15, 38]. Тугай-бей і Б. Хмельницький домовилися, що татари будуть брати ясир лише на захід від Білої Церкви. Тому козаки і татари відбирали ясир і карали тих татар, які не слухали Тугай-бея.

Після смерті Б. Хмельницького І. Виговський продовжував політику використання татар і домігся внесення до Гадяцького договору статті права «бути в дружбі з ханом кримським».

Героїчний опір захисників Конотопа і вичікувальна тактика князя Трубецького, втеча з московського війська військових, небажання князів доводити справу до великої битви дали змогу Виговському разом з татарами та поляками укласти угоду про спільні дії. Контррозвідка союзників перешкоджала активним діям московитів. Гетьману вдалося нав'язати московському війську генеральну битву на вигідних умовах. Дочекавшись вістей, що війська Мухаммеда-Гірея на підході, І. Виговський вирушив із с. Бикова. Пройшовши Галицю та Ічні, гетьман зупинився на Круничполі, в 10 верстах на північ від Ічні. З гетьманом було 16 тисяч козаків при 10 полковниках, 5 тисяч татар з нураддин-султаном і 3 тисячі поляків, сербів та волохів з А. Потоцьким, С. Яблоновським та Ю. Немиричем. 24 червня до Круничполя підійшов кримський хан Мухаммед-Гірей і привів 4 найбільші орди Північного Причорномор'я й Приазов'я: Кримську, Білгородську, Ногайську, Азовську та темрючинських черкесів. Це близько 30–40 тисяч вояків. Татарське військо складалося з кінноти, важкої і легкої. Озброєння вершників: захисні обладунки-кольчужна сорочка, щит-калкан, шабля, лук зі стрілами, списи. Пересуваючись, робили все, щоб обманути сторожових козаків і сховати сліди своїх пересувань. Обирали глибокі балки або низовинні лощини, наперед посилали досвідчених вершників для взяття язиків, при нічних зупинках не розводили вогнів, зав'язували морди коням і не дозволяли їм ржати, а лягаючи спати, прив'язували їх арканами до рук, щоб на випадок крайньої небезпеки, одразу ж сісти на коня і втекти від ворога. Влітку йшли водороздільним шляхом між рівчачками, щоб не переправлятися. Використовували умовні знаки: вдень - рух коня по колу, вночі – висікання кресалом вогню, запалювання ганчірки і обертання навколо руки. Під час руху швидко піднімалися на кургани, оглядалися навкруги і поверталися назад. Під час загального руху зупинялися, зістрибували з коней на 15 хвилинний перепочинок. Повільність руху величезної маси коней і людей, тиша і стриманість їх на шляху наводили жах. Особливо вражала велика кількість коней. При наближенні до місця набігу чи битви обирали тихе, затишне

місце, відпочивали в ньому 2-3 дні. Поділяли військо на три частини. З двох перших складали головний корпус, з третьої утворювали два крила, праве і ліве, по 8 або 10 тисяч вершників в кожному крилі. Кожне крило ділилося на 10–12 п'ятисотенних або шестисотенних загонів. Потім з великою швидкістю неслися до місця набігу або битви, зупиняючись лише для годівлі коней. Під час набігу брали лише те, що могли вивезти. Все інше знищували. Потім за чергою інші загоны брали ясир і обтяжене здобиччю військо повертало назад вже іншим шляхом. Біля кордонів розподіляли здобич і продовжували шлях до своїх улусів. Страшні набіги татар і зараз залишаються в народній пам'яті. За підрахунками Я. Дашкевича, протягом пер. пол. XVII ст. Україна втратила близько 2–2,5 млн. осіб убитими і взятими в ясир [7, 21].

Татари вірили, що якщо під час першого бою вбитий кулею товариш впаде головою до ворогів, а ногами – до своїх, буде перемога. Якщо ж ляже ногами до ворогів, а головою – до своїх, то поразка. Ця прикмета подіяла негативно під час битви під Берестечком 1651 р. Під час бою або переслідування намагалися розгашувати кінноту так, щоб сонце було за спиною, а ворогу світило прямо в очі. Напавши на ворога, пускали в них через ліве плече стріли, потім розлітались в різні боки, потім знову гуртувались в єдине ціле, пускали тучі стріл і знову розсипались в різні боки. Цей прийом втомлював ворога і примушував його до відступу [17, 322–324]. Головою війська був хан. Йому допомагали заступники: ага-султан (старший спадкоємець), нуреддин-султан (близький родич хана з роду Ширін). Головною військовою силою були війська родів Ширін, Мансур, Даїр, Шейхун. Кілька родів утворювали «крила» – корпуси-елементи бойового порядку війська. Центр займав хан із головним силами, що становили дві третини війська, праве крило – калга-султан, ліве – нуреддин – султан з рештою військ. За татарською тактикою, передовий загін поділявся на три окремі колони, які утворювали у напрямку руху трикутник. Перший загін атакував і кидався тікати. Противник, переслідуючи його, руйнував свої порядки і потрапляв у пастку двох інших підрозділів, які атакували з тилу і флангів. Незважаючи на втрати, татарська кіннота добре воювала. Любовне зіткнення з противником допомагало глибоко охопити один з його флангів, зазвичай – лівого і використати перевагу масових атак кінських лучників.

24 червня 1659 р. козаки і татари після присяги про спільні дії у війні проти московських військ та про надання військової допомоги рушили до Конотопа, від якого до Крупицького поля 2–3 денних переходи.

Не дійшовши 22 верст до Конотопа союзники зупинилися біля с. Тилиці в низині р. Борзни. Для розвідки та захоплення «язиків» відправили козацько-татарський загін до переправи через р. Куколку біля с. Соснівки, в татарському літописі йдеться про те, що «близько ста чоловік були визначені для захоплення язиків з неприятельської армії, яка перебувала біля вказаної фортеці». Самовидець повідомляє, що союзники, прийшов-

ши на переправу, «немал през цілий день мали потребу, де язика взяли, а люд московський не достав язика. І на тій переправі в милі добрій від Конотопа заставу отпраовали і там того дня розійшлися». За «статейним списком» О. Трубецького 27 червня відбувся бій козацько-татарського загону з «московськими сторожовими сотнями» на переправі біля с. Соснівки. Після зіткнення козаки й татари з «язиками» відійшли до Соснівки. Полонені повідомили, що московіти не чекають нападу. Трубецької послав до переправи з військами князів Г. Ромодановського, С. Пожарського, С. Львова і посилив стрільцями, рейтарами і драгунами зі свого полку та полку князя Ф. Куракіна. Гетьман Іван Безпалій дав воєводам 2 тисячі своїх козаків на чолі з полковниками Г. Івановим та М. Козловським. Разом їх кількість становила за одними даними від 15 до 30 тисяч, за польськими – 40-60 тисяч. Першими до переправи дійшли московські війська. На військовій раді союзників було вирішено зробити напад на неприятелів, які займали берег річки.

28 червня рано-вранці І. Виговський, як повідомляє Самовидець. «військо, вишукувавши козацьке і польські короги, просто на Соснівку рушив, а хан з ордами на Пусту Торговицю рушив з людом, перебраним до бою». Основні сили татарського війська пішли на південь уздовж берега Соснівки до урочища Пуста Торговиця, за 7 км на схід від Соснівки, в улоговині річища колишньої р. Торговиці, в заболоченому яру завширшки від півкілометра до кілометра, з досить високими берегами. Переправившись там через річку на конотопський бік, Мухамед-Гірей чекав розпалу битви. «Статейний список» О. Трубецького свідчить, що воєводи не знали чисельності, і складу військ противника: «...а чи багато людей і цар, чи царевич, чи мурзи і зрадник Івашка Виговський з ними. І про те достовірно було невідомо». Опис ходу битви, за свідченнями джерел, дуже лаконічний. Самовидець: «...і на кілька годин у той переправі великій бій був. Але хан з ордами, з тилу від Конотопа ударивши, оних зламав...»; Ф. Софонович: «А татари, переправившись Конотоп в вершинах за Соснівкою, долинами зайшли ззаду (бо спереду до греблі соснівської йшло військо козацьке) разом несподівано з обох сторін вдарили на московське військо»; С. Величко: «Він мало від неї віддалився, коли, наче міцний вихор з пустелі чи сильна злива з темної хмари, так несподівано вибухли із засідки численні козацькі й ординські війська Виговського й міцним нестерпним пориванням на православних християн і, не давши їм анітрохи справитися, зараз же зусібч розгромили їх до решти». «Літописець» Дворецьких: «Москва, убезпечившись на його фальшиві листи, далеко в поле комонники вийшли від табору. А він з ордами долинами, краєм зайшовши, напав зрадецько»; М. Наїма: «...смертоносні стріли бризкали, як дощ, на стан неприятельський... лише годину тривав бій, як неприятелі почали тікати». І. Безпалій у листі до царя від 15 липня: «...військо Виговського з татарами вашої царської величності з військом зішлося за Конотопом за п'ять верст у селі Соснівка, немалу зачіпку і бій

за переправою з обох сторін учинили...ті неприятели безвісно підїзд вашої царської пресвітлої величності, з усіх боків обступивши, побили. Мало насилу хто втік». І. Виговський: «...орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа, встеляючи густим трупом поле; і мало хто з них утік до таборів». Т. Карчевський у листі до надвірного хорунжого К. Паца: «Як прут, прийшов хан їм у тил, одразу конфузія стала між ними так, що почали втікати. Насіли на них татари так, ледве хто міг утекти до табору, майже всі там загинули». Для розуміння причин «занепаду з державної сторони ратним людям» важливими є свідчення посланців Безпалого в Москві, які розповіли, що в розпалі бою «на них прийшов ззаду хан з усіма татарами й черкасами» [2, 31–38].

І. Безпалий писав, що першими атакували союзників московіти. Але союзники вважали, що вони першими почали бій, переправившись з боєм на конотопський бік Соснівки й «бавлячи» московітів, поки татари не зайшли їм з тилу. Виговський пише: «...ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, що боронила одну переправу. Друга частина стояла напоготові. Її наші драгуни відбили від переправи, а потім наша кіннота переправилася й затримала їх герцами». Польський шляхтич: «..над переправою була сутичка з московітами. Їх відбили від переправи пан капітан Закжевський з полком пана Лепчинського, коронного полковника, з паном Яном Косаковським, найманим капітаном з литовського війська».

Гетьман взяв частину орди на чолі з султаном–нурадином і перейшов бродом Куколку. 27 червня вдарив на військо, що обложило Конотоп. Козацькі «язики» на допиті застерігали Пожарського, щоб він не гнався за Виговським. Князь, їм не повірив і перед воєначальниками вимовив слова, повні пихи: «Давай, ханишка, давай Калгу і Нурадина, давай Дзяман – Сайдака і Ширин-бея, всіх їх вирубаємо й полонимо» [10].

Позиція московського передового загону добре захищалася з флангів. Бутурлін і Ромодановський з резервами стримували атаки козаків і татар. Хан, скориставшись двобоєм між козацькими військами і московітами, обійшов їх і розташувався в тилу та на крилах. Гетьман відступає по Куколці до Пустої Торговиці, провокуючи до переслідування. Шлях козацького війська проходив вузьким заболоченим яром, що був руслом пересохлої річки Торговиці. Пожарський з кількома сотнями московських дворян та жильців «Государева полку», рейтарськими та драгунськими полками переслідували їх. Г. Ромодановський передав йому майже всі резерви. Багнистий яр, що тягнувся вздовж урочища, воєводи вважали надійним захистом їхнього флангу. Коли московські війська втягнулися у глиб урочища, по ним несподівано і потужно вдарила татарська кіннота. Першим під удар попав рейтарський полк В. Джонстона. Він встиг лише розгорнути свій фланг і дати залп з вогнепальної зброї і був повністю знищений. За ним настала черга рейтарів Іогана Фонстробеля. Передові

полки московітів були знищені протягом години. Наступ татарської кінноти став сигналом для контратаки козацького війська. Гетьман охопив московітів з правого флангу на захід від Конотопа. Пожарський зрозумів, що його війська оточені противником і знищуються. Після рейтар настала черга московської сотні «Государева полку». Виговський: «...Орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа, вставляючи густим трупом поле; і мало хто з них утік до таборів, ствердили взяті нами «язики». Кіннота недовго чинила опір. Наступ козаків Уманського полку знищив оборону. Татари і козаки захопили табір за переправою. За кілька годин бою московіти були знищені, частина їх з Пожарським та Львовим й іншими князями потрапила в полон. Врятувалися лише частини князя Ромодановського, які першими втекли з поля бою.

За Самовидцем, нарешті, спіймали живцем і самого князя Пожарського і поставили його перед ханом. Тоді хан через свого тлумача вирік до нього кілька слів, ганячи його за безрозсудну і збиткову хоробрість та легковаження його ординською силою, бо через це легковаження не лише загубив себе, але й стратив безліч невинного государевого війська, тоді як багато хто його про це попереджав. Але він, Пожарський, не зважав принаймні на те, що вже перебуває у крайній невільницькій небезпеці, і, розпалений гнівом, вилаяв хана за московським звичаєм матом і плюнув йому межі очі. За це хан роз'ятрився навзаєм і звелів тут же перед ним відсікти князеві голову» [10].

«Ми повинні, не мріючи про багатство, перерізати їх усіх!» – ці слова хана сказані з твердістю, мали повернути татар до одностайності. Було віддано наказ про початок кровопролиття. Перед наметом відрубали голови всім родовитим, а потім простим бранцям. Під страхом смерті наказали стратити всіх полонених. Це викликало жах у армії Трубецького. Були знищені родовиті невільники, нащадки давніх московських родів. Частину полонених ногайські татари приховали і відправили до Криму, звідки вони поверталися у 1666, 1671, 1673 рр. Про події Конотопської битви та татар написано у російській пісні «Под городом под Конотопом» у збірнику «Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым». Видавалася 1804, 1818, 1878. В пісні Пожарський веде перед ханом по-лицарськи, а не по-хамськи, як це було насправді: плювати в обличчя й матюкати царя навіть ворожого, морально неприпустимо у тому часі [16, 11].

Про два флангові обхідні маневри татар свідчать донські козаки: «...І як вони з государевими ратними людьми зішлись під Конотопом біля переправи і вчинили бій, а татари в той час, зайшовши з обох боків, на государевих ратних людей вдарили й государевих ратних людей полки й сотні змішали». До Соснівської переправи Виговський відряджає частини на правий берег зав'язати боєм московські полки. Татари розділяються й переправляються через річку вище й нижче місця бою. Вибравши зруч-

ний момент, вони атакують московські війська з обох боків. Московіти починають тікати, стаючи легкою здобиччю татарської кінноти і козацької піхоти. Окремі полки намагаються чинити опір і відступати до міста..

Загальні втрати московських полків під час битви 28 червня та відступу до Путивля і під час облоги Конотопа, за даними А. Бульвінського, становили 10–15 тисяч осіб вбитими в Соснівському бою та страченими після нього [3, 393].

28 червня Трубецької наказав військам готуватися до відступу і зібратися в його обозі. Побачивши це Гуляницький, здійснив вилазку з міста і захопив обоз князя Ф. Куракіна з трьома мортирами, 12 возів вогнистих куль і продовольством у великій кількості. Московіти розпочали будівництво переправи через Єзуч і переправляти на протилежний берег. Виговський послав загони з метою перерізати дороги і переправу через р. Сейм, щоб не дати московітам отримати допомогу з Путивля. 29 червня підійшов до Конотопа і взяв в облогу московський табір. Козаки починають гарматний обстріл ворога. Дізнавшись, що московське військо веде переправу, перекидає на іншій бік частину козацького і татарського війська.

У ніч на 30 червня Виговський з військом зробив нічний штурм московського табору. Бій був невдалим через нічний морок, нестачу гармат і піхоти. Гетьман в одній з атак ледь не загинув. 2 липня Трубецької наказав почати відступ до Путивля. Козаки, татари і поляки протягом трьох днів штурмували кільце обозних возів, обстрілювали обоз із гармат, ратні люди запекло боронилися. В атаках загинуло до 3,5 тисяч козаків і татар (за іншими даними, близько 6 тисяч вбитими) і не менше 2 тисяч московітів вбитими та 5 тисяч пораненими. Відбулося два великих бої. Один біля Ярів, другий – біля с. Козацьке (тогочасна Козача Дібрава). В останньому бою у московітів розірвалося 10 гармат з 80 гармат [12, 74]. 4 липня 1659 р. царські війська прийшли до р. Сейму і стали на Білих Берегах за 10 верст від фортеці Путивля.

Втрати сторін у битві, за донесеннями поляків, становили: козаків – 4 тисячі, татар – 6 тисяч. Московські втрати – 10 тисяч, за українськими даними, 40–50 тис., за кримськими, 50 тисяч, за німецькими. За даними О. Сокирка, полягло понад 240 московських дворян і жильців, майже 2 000 городових дворян. Загальні втрати Трубецького – 4 769 чоловік убитими й полоненими. Втрати союзників – до 2 500 – 3 000 [13, 59]. Татари готувалися в похід по прикордонним територіям і не виключали походу до Москви. У Москві дуже боялися походу українсько-татарського війська. Донські козаки 28–29 липня отримали наказ напасти на Крим для роз'єднання сил союзників. Їх напад мав негативні наслідки для Московії. Хан замість повернення до Криму 26 липня з 20 тис. татар та 10 тис. охочих козаків вирушив з-під Гадяча в похід у внутрішні райони Московії. Татари розоряли села і поселення. Пройшовши територію 24 повітів, вбили 379 осіб, близько 25,5 тисяч захопили у полон, спалили 5 тисяч дворів.

Напади татар змусили приділити їм головну увагу, припускали похід татарського війська на столицю. 3 серпня за наказом царя О. Трубецької послав князів Г. Ромодановського та Ф. Куракіна з полками в Белгород для «оберіганів українних міст і смуги» від татар. 4 серпня, «по кримським вістям, указав государ на Москві робити місто земляне і по місту острог». Йшли чутки, що цар збирається їхати до Ярославля. 6 серпня в шість підмосковних головних монастирів, що мали власні укріплення, цар послав військових комендантів – обложних воевод. 15–16 серпня, пограбувавши південні повіти Московської держави, татари з півночі подолали захисну смугу між Верхньососенськом і Новим Осолом і маршем рушили до Криму, де на їхні улуси вчинили напад козаки І. Сірка.

Підсумок. Виговський продовжив традицію Б. Хмельницького: мати союзниками татар і вдало використовувати дві складові союзного війська – козацьку піхоту і татарську кінноту проти військ Трубецького майже на всіх етапах битви. В Конотопській битві татарська кіннота виконувала ролі: розвідки під час облоги міста і в Соснівській битві і війська для переслідування та знищення противника; психологічну роль, як фактора раптовості і маневреності кінного війська; стримуючого фактора просування московського війська. Це дозволило Виговському перемогти у битві.

Література

1. **Боплан Г.** Описание Украины. – К., 1990.
2. **Бульвінський А.** Конотопська битва 1659 р. – К., 2008.
3. **Бульвінський А.** Українсько-російські відносини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.
4. **Буткевич В.** Право на Крим. Хто його має: Росія? Україна? / Літ. Україна. – 1991. – № 47–49.
5. **Величко С.** Літопис. – К., 1991. – Т. 1.
6. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы; в 3 т. – М., 1954. – Т. 2. – Док. № 47. – С. 118.
7. **Дашкевич Я.** Козацтво на Великому кордоні: Українське козацтво...
8. **Зінченко Ю.** Кримські татари. Історичний нарис. – К., 1998.
9. История военного дела в Польше. Избранные вопросы. – Варшава, 1970.
10. Літопис Самовидця. – К., 1971.
11. **Мицик Ю.** Конотопська битва 1659 р. // Конотопська битва 1659 р.: Збірка наукових праць. – К., 1996.
12. **Мицик Ю.** Гетьман Іван Виговський. – К., 2004.
13. **Сокирко О.** Конотопська битва 1659 р.: Триумф в час Руїни. – К., 2008.
14. **Стороженко І.С.** Тугай-бей – побратим Богдана Хмельницького // Деякі аспекти історії визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Рівне, 1994. – Вип. I.
15. **Сушинський Б.** Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть: Історичне есе у 2-х т. – Одеса, 2004. – Т. I.
16. **Шевчук Валерій.** Битва під Конотопом у російській пісні «Под городом под. Конотопом» // Конотопська битва 1659 р.: зб. наук. пр. – К., 1996.
17. **Яворницький Д. І.** Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1.